

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА

ТАРАСЮК ІРИНА ПЕТРІВНА

УДК [398.9:2-14-18:140.8](=161.2)

**БОГ І ЛЮДИНА У СВІТОГЛЯДНІЙ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНЦІВ
(НА МАТЕРІАЛІ НАРОДНИХ ПАРЕМІЙ)**

Спеціальність 07.00.05 – етнологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Львів – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі етнології сучасності Інституту народознавства НАН України.

Науковий керівник:

академік НАН України,
доктор історичних наук, професор
Павлюк Степан Петрович,
Інститут народознавства
НАН України, директор.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Чмелик Роман Петрович,
Комунальний заклад Львівської обласної
ради “Львівський історичний музей”,
директор;

кандидат історичних наук
Король Василь Васильович
Комунальний заклад “Закарпатський музей
народної архітектури та побуту”
Закарпатської обласної ради,
старший науковий співробітник
відділу фондів.

Захист відбудеться 13 травня 2021 р. о 14:00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.222.01 Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституту народознавства НАН України за адресою: 79000, м. Львів, просп. Свободи, 15.

Із дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України за адресою: 79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4.

Автореферат розіслано 14 квітня 2021 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

В. М. Конопка

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У сучасних умовах підвищеної уваги української наукової думки до витоків національного духовного життя актуальним є дослідження реалій, пов'язаних з відродженням християнської духовності, глибоке усвідомлення особливостей тисячолітньої християнської традиції. Упродовж тривалого історичного періоду, особливо в другій половині XX ст., до найменш досліджуваних як у слов'янській науці загалом, так і в українській зокрема, належали народні релігійні уявлення.

Перед сучасною народознавчою наукою постає, зокрема, завдання розкрити й усвідомити релігійний світогляд українського народу як особливо цінний, неперехідний елемент нашої національної культури. Актуальність теми дослідження пов'язана із впливом релігійної свідомості й конкретно ідеї Бога на поведінку представників етносу при вирішенні національно-етнічних, соціально-економічних й політичних проблем. Слід зазначити, що віра в існування Бога й сьогодні залишається найсерйознішою з інтелектуальних позицій, доступних людині.

Вивчення особливостей традиційних релігійних уявлень передбачає широке ознайомлення із джерелами духовної культури народу, зокрема з усною народною творчістю, у якій відобразився процес християнізації народного життя. У контексті засвоєння народною культурою християнських ідей окремим пластом фольклору є твори на релігійну, зокрема, біблійну тематику: про Бога, сотворення світу, святих, Богородицю. Особливе місце в українській духовності посідає образ, ідея Бога.

Яскравим репрезентантом процесу адаптації християнства в національній культурі стала, зокрема, українська приказкова проза як важлива складова культурної спадщини народу, що увібрала в себе духовний досвід минулих поколінь. У народній мовленнєвій сфері в усі часи знаходило свій вияв релігійне чуття народу, його власне християнська свідомість, властива українцям вже майже два тисячоліття. Ця релігійна свідомість живе в нас і впливає на формування життєвих установок, ідеалів, цінностей, моралі, деякою мірою визначає наші вчинки і діяльність.

Дослідження народних релігійних уявлень про взаємодію між Богом і людиною, віддзеркалених в українських пареміях, продиктовано необхідністю заповнення деяких етнологічних лакун у вивченні традиційної духовної культури. Релігійний аспект народного світогляду, безперечно, є предметом уваги українських етнологів, проте бракує повновартісної синтези, дисертаційної чи монографічної праці – окремого дослідження відображених у народних пареміях (як вербальній формі народної побожності) специфіки мислення віруючої людини та сукупності вартостей, що відповідає на фундаментальні питання людського існування (у чому суть життя, смерті і страждання) та виражає основну потребу людини як кінечної істоти – об'єднатися з абсолютним буттям, знайти, встановити, підтримувати, відчувати зв'язок із Богом. Сфера народних уявлень про Бога потребує узагальнюючого етнологічного вивчення із залученням усього комплексу наявних джерел, що дозволить краще репрезентувати духовну спадщину українців.

Така окрема дисертаційна праця потрібна як складова у вирішенні однієї з найактуальніших і водночас складних проблем сучасної народознавчої науки – дослідження етнокультурного фундаменту самотності українського народу, його національного обличчя. Адже духовно-моральні орієнтири народу до недавнього часу або залишалися поза увагою науковців, або ж описувалися ними досить однобічно. Актуальність зазначеної теми продиктована потребою сучасної наукової думки зрозуміти глибинний зміст категорій культури і специфіку мислення віруючої людини, визначити місце і значення релігійного аспекту у формуванні національної психіки, продовжити студії над проблемою пов'язаності української ментальності з християнсько-релігійним світоглядом народу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в контексті дослідницьких робіт Інституту народознавства НАН України і пов'язана з науковими темами відділу етнології сучасності “Традиційна культура в системі етнокультурного простору давньої і сучасної України” (номер державної реєстрації 0111U001064), “Трансформаційні процеси традиційної культури українців: сучасна дискусія глобального та національного” (номер державної реєстрації 0115U005545).

Мета дисертаційної роботи полягає у якнайповнішій комплексній історико-етнологічній характеристиці народних уявлень про взаємозв'язок між Богом і людиною, здійсненій на матеріалі паремій, в усьому спектрі їх історико-генетичних, типологічних і семантичних ознак.

Концептуальне висвітлення ідеї Бога, закладеної у світоглядній структурі нації, передбачає конкретизацію і потребує реалізації у низці дослідницьких завдань:

- окреслити ступінь вивченості проблеми;
- вирізнити з української приказкової прози стійкі вислови з актуальною (або первісною) релігійною семантикою й опорним поняттям “Бог” та провести їх аналіз з урахуванням сучасної народознавчої та інших гуманітарних наук;
- представити паремійну творчість українців як своєрідну усну традицію фіксування атрибутів Бога;
- висвітлити народні інтерпретації таких концептів як “Бог-Творець”, - “Вседержитель”, - “законодавець моралі”, - “найвищий Суддя”, - “абсолютне добро і милосердя”, “Божа воля”, “надія”, “Божий дар”, “страх Божий”, “кара Божа”;
- з'ясувати функціональний аспект поняття та ідеї Бога в українській світоглядній традиції;
- простежити народні світоглядні трансформації християнського поняття Бога;
- дослідити синкретичний характер народних уявлень про Бога;
- з'ясувати особливості засвоєння й осмислення українцями християнського вчення, розуміння етики християнства;
- дати наукову характеристику релігійних цінностей і норм, оснований на уявленнях про Бога, критично осмислити та узагальнити наявний емпіричний матеріал з цієї теми;

- дослідити характер української релігійності, етнопсихологічний ідеал народу у паремійних поняттях про Бога;

- розкрити життєву філософію українців, відображену у приповідках аналізованої тематичної групи; з'ясувати особливості проявів релігійних уявлень у різних ділянках життєдіяльності народу;

- прослідкувати зв'язок українських традиційних уявлень щодо відношення “Бог і людина” із філософськими підвалинами духовної культури, втіленими у творчості українських мислителів.

Об'єктом дослідження є релігійний світогляд українців, народна паремійна творчість, а **предметом** — традиційні уявлення про Бога і людину, відображені у цій творчості.

Територіально дослідженням охоплено весь етнічний масив включно з історичними українськими землями, які тепер знаходяться в адміністративних межах сусідніх держав.

Через усвідомлення тяглості народних релігійних ідеалів, поняття традиційних релігійних уявлень не обмежено чіткими хронологічними рамками. Проте досліджувані питання розглянуті в тому часовому проміжку, який доступний для вивчення за опублікованими джерелами. **Нижня хронологічна межа** – перша половина XIX ст. – визначається часом появи перших пареміологічних збірок. **Верхня** – охоплює останні десятиліття XX – початок XXI ст., тобто сучасний період побутування народного релігійного світогляду. Хронологічні й територіальні межі розширюватимуться за необхідності порівняти певні судження, оцінки, поняття та з'ясувати їхнє походження і семантику.

Методологічна основа дослідження. Вивчення етнографічних аспектів релігійної свідомості вимагало системного підходу як до явища духовної культури, відображеного в паремійному жанрі усної словесності; застосування методів етнології: польового спостереження, порівняльно-історичного, типологічного, структурно-функціонального, комплексного аналізу. Важливими є методи емпіричного рівня, зокрема польові етнографічні розсліди із застосуванням інтерв'ювання. У процесі роботи над матеріалом намагались критично підходити до аналізу широкого кола достовірних джерельних відомостей, поєднувати фактографічний і теоретичний рівні пізнання предмета, узгоджувати результати етнологічних розслідів з даними суміжних дисциплін, залучити нові методологічні підходи вивчення таких суспільних явищ як мова, релігія й етнос, методичний інструментарій етнолінгвістики, етнопсихології, психології релігії, культурології. Спираємося також на загальнометодологічні принципи аналізу духовних явищ: об'єктивність, історизм, детермінізм, світоглядний плюралізм і позаконфесійність.

Наукова новизна праці полягає у тому, що *вперше*:

- здійснено комплексне етнологічне дослідження системи релігійних уявлень народу на матеріалі українських паремій;

- обґрунтовано доцільність та необхідність застосування народознавчих, культурологічних, богословських принципів та підходів до вивчення національної приповідкової спадщини українців;

– введено у науковий обіг польові матеріали авторки, що стали результатами власних етнографічних пошуків;

а також аргументовано такі тези:

– вивчення семантичного наповнення поняття про Бога (у Його зв'язку з людиною), особливостей творення і функціонування цього поняття у народній творчості – одна з важливих складових його пізнання у світоглядній традиції нації, а також один із шляхів до розуміння явища народного християнства;

– народне богослов'я, закарбоване у приповідках, становить важливу складову традиційного світогляду українців;

– догматичне богослов'я, втілене в канонічному (церковному) розумінні ідеї Бога, зазнало певних змін, трансформацій у народному осмисленні.

Удосконалено:

– методику емпіричного й аналітичного дослідження релігійного світогляду українців, зокрема, методичний інструментарій вивчення народних паремій у релігійно-світоглядному аспекті.

Новий рівень розвитку отримали:

– вивчення в діяхронії та синхронії особливостей функціонування і прояву традиційних релігійних уявлень українців;

– висновки та узагальнення щодо характеристики психічного укладу народу, його національного обличчя через дослідження народної філософії, закарбованої в народній словесності.

Робота суттєво доповнює знання про народну релігійність як найважливішу складову духовної культури етносу, про буттєві основи релігійного феномену, його специфіку та прояви на українському етнічному ґрунті.

Практичне і теоретичне значення роботи. Практичний інтерес до вивчення християнської традиції народної релігійності через аналіз приказкової прози як народної мудрості криється в тому, що засвоєння нагромаджених поколіннями духовних багатств народу прискорює процес національного відродження України, сприяє її соціально-духовному поступу. Виділення різних нашарувань в структурі релігійних уявлень, віддзеркалених в українських пареміях, сприяє простеженню історичної долі країни, допомагає осмислити механізм формування національної духовності. Положення цієї праці зможуть певною мірою доповнити науковий аналіз проблем українського релігійного синкретизму. Висновки цієї роботи матимуть цінність при вивченні впливу мовноетнічної картини світу на формування світоглядних настанов українського народу. Дослідження дозволяє по-новому розглянути роль релігійного чинника в процесі самозбереження й відтворення нації як етнічної спільноти, у формуванні національної психіки, національного характеру. Фактичний, джерельний матеріал та здобуті результати, узагальнення, висновки дисертації можуть бути використані для подальшої наукової розробки проблеми народного християнства, окремих тем з етнології, фольклористики чи культурології, при написанні праць і посібників з літературознавства, релігієзнавства, при укладанні української “Народної Біблії”, при викладанні дисциплін культурологічного циклу, у спецкурсах з української пареміології й

етнолінгвістики для студентів вищих навчальних закладів, для розробки навчальних курсів з християнської етики, у дослідницькій роботі.

Апробація дослідження. Результати дисертаційної праці, її ключові тези, положення та висновки апробовано на засіданнях відділу етнології сучасності Інституту народознавства НАН України, а також на XVI, XVII XXI, XXIII, XXV, XXVII, XXX сесіях Наукового Товариства імені Шевченка (Львів, 2005, 2006, 2010, 2012, 2014, 2016, 2019 рр.); на XVI, XVII, XIX, XX Міжнародних конференціях “Історія релігій в Україні” (Львів, Ін-т релігієзнавства Музею історії релігії, травень 2006, 2007, 2009, 2010 рр.); Міжнародній науково-практичній конференції “Традиційна культура в умовах глобалізації: родинна субкультура і обрядовість” (Харків, Харківський обласний центр народної творчості, жовтень 2009 р.); Науково-практичній конференції “Гуцульщина і світ”, присвяченій 150-річчю від дня народження І. Франка (Косів, 6–8 липня 2006 р.).

Публікації. Основні положення і результати дисертаційного дослідження викладені в 14 публікаціях, 6 з яких – в українських і зарубіжних фахових наукових виданнях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів з підрозділами), висновків, списку використаних джерел і літератури (263 позиції), додатків. Загальний обсяг праці становить 277 сторінок, з них 224 сторінки основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У “Вступі” розкрито актуальність теми дисертаційного дослідження, сформульовано його мету та завдання, визначено об’єкт і предмет, методологічні принципи та зв’язок з науковими програмами. Поряд з тим, обґрунтовано хронологічні та територіальні межі, з’ясовано наукову новизну, окреслено практичне значення дисертації, засвідчено апробацію її результатів на наукових конференціях та у публікаціях.

Розділ 1. “Історіографія, джерела та методологія дослідження” складається з трьох підрозділів.

Підрозділ 1.1. “Розробка теми у науковій літературі” містить історіографічний огляд народознавчих праць, у яких прямо чи опосередковано розкрито досліджувану проблему.

Проблематика відображення традиційних релігійних світоглядних уявлень українців у паремійному жанрі народної словесності до цього часу не отримала належного висвітлення у науковій літературі. Окремі питання, пов’язані з народною релігійністю, спорадично досліджували історики та етнографи XIX – початку XX ст.

Важливу сутність скристалізованої в народних пареміях інформації про минуле народу, його філософію, світоглядні й морально-етичні засади наголошували члени “Руської трійці” (Я. Головацький, М. Шашкевич). Слід зазначити, що в Україні вивчення національного світогляду крізь призму фольклорних творів на належний рівень поставили представники культурно-історичної школи (М. Максимович, О. Бодянський, М. Костомаров, П. Куліш).

Видання в 1864 р. об'ємної збірки народних приповідок, яке здійснив український учений М. Симонов (М. Номис), стимулювало появу статей, у яких автори, оперуючи паремійним матеріалом, висвітлювали ті чи інші сторони народно-побутової культури українців, спробували охарактеризувати деякі аспекти народного світорозуміння. У 60–70-х рр. XIX ст. письменник, педагог й народознавець Є. Згарський у декількох статтях і праці “Руська народна філософія згідно прислів'їв та приказок” (1873) торкнувся проблеми впливу церковної моралі на світогляд народу. Проблему відображення в народних приповідках релігійного способу мислення і сприймання світу порушив й П. Іващенко у розвідці “Релігійний культ південно-руського народу в його прислів'ях” (1875). Матеріали із Номисового видання стали основою і для розвідки П. Чубинського “Понятия и представления южнорусского народа о светилах, выраженные в пословицах и поговорках” (1873).

Теоретичні розробки народнорелігійної проблематики з'являються у першій третині XX ст. Докладний розгляд словесної творчості, у якій відобразився процес християнізації народного життя, опис творів “на теми релігійно-моральні” здійснив М. Грушевський у четвертому томі “Історії української літератури”. До вивчення усно-розмовної народної сфери закликав І. Франко у своїй праці “Вишукане красномовство”. У передмові до збірки приповідок учений акцентував на тому, ці “короткі ядерні вислови” акумулюють певні “моральні судження, філософські погляди, практичні правила життєвої мудрості”.

Інші українські пареміологи (В. Охримович, В. Плав'юк, А. Лобода, Г. Олександровський) також неодноразово розглядали можливість студіювання національного паремійного скарбу як джерела пізнання засадничих життєвих орієнтирів етносу.

В українській пареміології періоду УРСР низкою розвідок продовжено вивчення “світоглядного аспекту” у жанрі, зокрема це праці С. Федчишина “Філософський світогляд російського і українського народів у приказках”, В. Сироткіна “Прислів'я та приказки як джерело вивчення етико-правних звичаїв і уявлень українського народу”.

Лише у 1984 р. діаспорний дослідник Ю. Шевельов у ґрунтовній розвідці “Номис – Даль – Адальберг. З проблем української пареміології середини 19 сторіччя” здійснив спробу виявити специфічні риси релігійного світогляду українського, польського та російського народів.

Паремії опосередковано стали об'єктом дослідження С. Пилипчука, студії якого зосереджені на фольклористичній та етнографічній діяльності І. Франка, і результатом яких є дві монографії “Галицько-руські народні приповідки”: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка” (2008), “Фольклористична концептосфера Івана Франка” (2014), а також низка тематичних статей.

Для розкриття теми дисертаційного дослідження важливими є теоретичні етнологічні студії другої половини XIX – початку XXI ст., присвячені елементам світогляду народу, рисам національно-психічної структури етносу, духовності – це праці М. Костомарова, В. Антоновича, І. Нечуя-Левицького, Д. Чижевського,

І. Огієнка, Я. Яреми, І. Мірчука, В. Янева, О. Кульчицького, М. Шлемкевича, Н. Григоріїва, Є. Онацького, С. Ярмуса, М. Балагутрака, М. Гримич, Н. Яковенко.

Окремі аспекти народно-релігійної проблематики розглянули в індивідуальних монографіях та аналітичних статтях сучасні українські етнологи С. Павлюк, Р. Кирчів, С. Макарчук, О. Сапеляк, Р. Чмелик, В. Дяків, Р. Гузій.

Аналізу фразеологічних одиниць української мови з теонімним компонентом присвячена стаття Т. Вільчинської. Важливою теоретичною розвідкою з пареміологічної проблематики є стаття З. Коцюби, в якій розглянуті різні підходи до дослідження паремій у когнітивних, лінгвокультурологічних, етнолінгвістичних та етнопсихологічних студіях. Також цінними для дисертації стали пареміологічні студії мовознавців – З. Дубравської, Т. П'ятковської, В. Сліпецької, Г. Сергієнко, Д. Якимович-Чапран. Особливе значення для роботи має етнолінгвістична розвідка польської дослідниці А. Вежбіцької, присвячена порівняльному аналізу вигуків висловів релігійного змісту в різних європейських мовах.

У роботі спираємось на публікації учених, які висвітлюють питання виявів релігійності в українській філософській думці, ролі релігії і церкви в історії України та її культурі, національно-християнських ідеалів, християнської моралі (В. Липинського, Д. Степовика, А. Колодного, І. Лисого, О. Максим'юк, В. Малахова, Б. Стебельського, П. Пупарда, Т. Длінної, В. Пісоцького та ін.).

У дисертації використали праці теологів, “отців церкви” (як і їх коментаторів), які в тій чи іншій мірі дотичні до релігійно-світоглядної проблематики. Зокрема слід відзначити праці М. Любачівського, І. Лужецького, Ю. Катрія, Т. Олійника, І. Ортинського, К. Амстронга, Е. Баттерворса, С. Белі, К. Бринтона, Р. Гальцева, Г. Геллея, П. Герилюк-Купчинського, Д. Гільдебранда, Р. Грефа, Т. Дайчера, Т. Іванчіча, В. Каспера, Т. Кемпійського, У. Крейга, Г. Кушнера, С. К'єркегора, Е. Литл Пола, В. Мессорі, Дж. Мерфі, Й. Мюллера, А. Ніколі, Г. Ноуена, Ж. Обера, Дж. Павела, Дж. Сантаяни, Ж. Філіппа, Дж. Янга.

Підрозділ 1.2. “Джерельна база роботи” присвячено аналізу джерел.

Основною джерельною базою дослідження є пареміографічні праці другої пол. XIX – XX ст., зокрема такі: “Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. Марковича і других / спорудив М. Номис” (СПб., 1864); “Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упорядкував і пояснив І. Франко: у 3 т.” (Львів, 1901–1910); “Приповідки або українсько-народна філософія / зібрав, підготував до друку та опублікував В. Плав'юк: у 2 т.” (Едмонтон, 1996–1998).

В основі дисертації лежать також зібрані матеріали власних польових обстежень у 2007–2010 рр., та матеріали архіву Інституту народознавства НАН України. Як допоміжний та додатковий матеріал при розгляді народних релігійних уявлень використано фольклорні твори інших жанрів.

До роботи залучено наукові розвідки українських та зарубіжних народознавців XIX – XX ст., які нагромадили багатий фактичний матеріал з народнорелігійної проблематики, етнографічні дослідження побутової релігійності українців.

У підрозділі 1.3. *“Теоретико-методологічні засади праці”* висвітлено теоретичне підґрунтя дисертації, її методику та дослідницький інструментарій.

Ключовими методологічними засадами дисертаційного дослідження є дотримання наукової об’єктивності та принципів історизму, системність, комплексність, міждисциплінарність і критичний аналіз джерел. У процесі наукового пізнання застосовувалися методи як емпіричного, так і теоретичного рівнів.

Під час підготовки дослідження використані структурно-функціональний, порівняльно-типологічний та формально-типологічний методи. Серед спеціально-наукових – ретроспективний (метод пережитків), порівняльно-історичний, синхронний та метод типологічного аналізу. Для дисертації важливим є принцип історизму, а також методологічні прийоми та принципи польської та російської етнолінгвістичних шкіл.

Під час накопичення емпіричного етнографічного матеріалу його збір проведено експедиційно. Для цього використовували маршрутний метод польового етнографічного обстеження. Під час збору паремійного матеріалу основним видом польового дослідження було відкрите інтерв’ю.

Розглядаючи поняття Бога як центральне у релігійному світогляді українців і сформоване на основі християнських гуманістичних традицій, використовуватимемо аналогії з Біблії. Такий метод дослідження в українській етнопсихології використовував В. Янів, підтверджуючи цитатами зі Святого Письма збіжності в аналізі релігійності українців. Посилання на Біблію вважаємо доцільними для ілюстрації відображених у фразеології поглядів й уявлень народу відомими в християнському світі формулюваннями або біблійними образами і щоб показати також узгодженість цих поглядів з даними Об’явлення.

Розділ 2. “Уявлення про Бога у народних приповідках” складається з шести підрозділів. у яких виокремлено з української приказкової прози стійкі вислови з актуальною (або первісною) релігійною семантикою й опорним поняттям “Бог” та проведено їх аналіз з урахуванням сучасної народознавчої та інших гуманітарних наук, представлено паремійну творчість українців як своєрідну усну традицію фіксування атрибутів Бога.

У підрозділі 2.1. *“Духовність як вираз релігійності народу. Уявлення про Бога – основа релігійного світогляду українців”* з’ясовано функціональний аспект поняття та ідеї Бога в українській світоглядній традиції, висвітлено питання релігійності як основи народного світогляду, пов’язаності етнопсихологічного ідеалу українського народу з його релігійним переживанням, збереження нашої духовної самобутності, національної ідентичності завдяки релігійній свідомості.

У підрозділі 2.2. *“Народна мудрість про Бога-Творця, Вседержителя і людину як образ Божий”* розглянуто народні інтерпретації таких концептів як “Бог-Творець”, -“Вседержитель”. Зміст низки українських паремій відображає розуміння Бога як найвищого принципу існування й життя Всесвіту. В етнічній картині світу українців народною свідомістю Бога поставлено на найвищий щабель світобудови.

Народний світогляд, відповідно до християнського віровчення, Боже керування світом трактує як вічний план, за яким усі події (минулі, сучасні і майбутні) здійснюються: *“У Бога все готово”*. Відповідно до паремійної картини світу, людина бачить над собою абсолютне у вищому бутті, тобто Бога-Вседержителя. Погляд на Бога як поняття всесвітнього порядку відбився й у паремії *“Всім Бог рідит”*. Згідно з народними уявленнями, Бог творить, опікує і підтримує створене, виступає гарантом його цілісності й незнищеності: *“Всі ми в Божих руках”*.

У підрозділі 2.3. *“Світ і життя як Божий дар у народній свідомості”* проаналізовано семантичне наповнення низки українських приповідок, які відображають народні уявлення про природні багатства, людське життя і увесь світ як Божі дари. У народній свідомості поняття про світ, матеріальні блага, людське життя пов’язані з релігійними уявленнями українців; як створіння, всі живі істоти та речі мають своє джерело у Бозі. У низці паремій зафіксовано уявлення про хліб як Божий дар (*Не кидай хліба на землю, бо Бог не дасть; Хліб святий – дар Божий, карай нас, Боже, ним довіку*). Життєва філософія народу, його довіра до Бога дозволяли йому не прив’язуватися до благ, перетворених працею, допомагали пережити кризові ситуації.

У підрозділі 2.4. *“Уявлення українців про Божу всюдисутність, мудрість та опіку над людиною”* проаналізовано особливості народних уявлень про Бога, зокрема про Його всюдисутності, абсолютної мудрості та постійної опіки над людьми. Оскільки в Бозі народ бачить ідеали всіх для нього мислимих досконалостей, то Бог є істотою всереальною, ідеалом істини, добра, справедливості і краси. Народна мудрість – це яскравий вияв і свідчення того, що українці, за висловом М. Костомарова у праці *“Дві руські народності”*, – *“глибоко релігійний народ у якнайширшому розумінні цього слова”* й у своєму релігійному житті *“ніколи не звертають уваги на зверхні прикмети, а намагаються увійти в глибину, збагнути суть і вагу віри”*. Ідея Бога як стрижень релігійної свідомості століттями існувала й підтримувала українців у кризові періоди життя етносу. В історії нації ця ідея служила й продовжує служити символом стабільності, справедливості й захисту для значної частини нашої людності.

У підрозділі 2.5. *“Народні уявлення про Божу волю, провидіння і всемогутню силу”* розглянуто відображення особливих народних уявлень про Божу волю, провидіння та всемогутню силу в народній паремійній творчості, при цьому окреслено синкретичний характер народних уявлень про Бога, простежено народні світоглядні трансформації християнського поняття Бога.

Описаний у цьому підрозділі паремійний матеріал розкриває тему народнорелігійних трансформацій поняття Божої волі і провидіння в українській культурній традиції. Запропоновані для розгляду приповідки виражають традиційні народні погляди й уявлення, ґрунтовані на вірі в залежність людського життя від волі Всевишнього і Його любові, готовність прийняти волю Творця, віддатися під Його промисел, опіку і захист. У народній релігійній свідомості, як і в богословсько-теологічній, Богові як верховній істоті й верховній причині світу властива всемогутність. Паремії з опорними

поняттями Божої волі і провидіння Божого належать до вербальної форми народної побожності, яка становить собою сукупність вартостей, що відповідає на фундаментальні питання людського існування: у чому суть життя, смерті і страждання.

Пункт 2.5.1. “Народне розуміння Божої волі. Атрибути Божої волі в інтерпретації народу” присвячений аналізу відображення поняття Божої волі у народних пареміях. Поняття Божої волі, сформоване на основі християнських гуманістичних традицій, є одним із центральних понять й у релігійній світоглядній структурі народу: *“Всі ми на Божі воли”*. Зміст великої за кількістю тематичної групи паремій є виразом віри як переконання у тому, що людське життя – то не випадок, не щасливий збіг обставин, але вияв Божої волі, Його доброти і любові, як упевненості людини у внутрішній цілеспрямованості всього живого, всього існуючого. Відповідно до народного світогляду, Бог є тим, від кого все залежить, і без волі якого нічого не може відбутися.

Пункт 2.5.2. “Божий провід у народному світорозумінні. Народна філософія смерті як “дороги до Бога”” акцентує увагу на таких провідних мотивах українських приповідок, як Божий провід та смерть (*“дорога до Бога”*). Пареміографічний фонд українців є невичерпним джерелом для вивчення традиційних уявлень про смерть, *“тамтой світ”*, *“Царство Небесне”* тощо, тому це питання потребує окремого розгляду. Водночас у народній приказковій прозі відображено розуміння земного життя як приготування до іншого, кращого життя; земля – то тільки тимчасове місце перебування людини, в якому немало страждань, болю і зла, а справжнього щастя на цій землі не знайти.

Пункт 2.5.3. “Уявлення про Божу силу і всемогутність” присвячений розгляду народного розуміння Бога як безмірно вищої від людини особової істоти, яка втілює в собі незбагненну надприродну, трансцендентну силу, що перебуває поза людським пізнанням: *“Божих сил не можна вгадати”*; *“Хто то годен Божу міць пізнати!”*. Покладання на Божу волю, силу, підтримку і допомогу впродовж століть становило сутнісний елемент ментальності українців: *“Як Бог не допоможе, то й святі не оборонять”*; *“З одним Богом на сто ворог”*.

У підрозділі 2.6. “Бог як найвищий суддя й абсолютна справедливість” розглянуто традиційні уявлення українців про Бога як найвищого суддю та абсолютну справедливість у народних пареміях.

Пункт 2.6.1. “Уявлення про Бога як законодавця морального світу” розкриває життєву філософію українців, відображену у приповідках аналізованої тематичної групи, з’ясовуються особливості проявів релігійних уявлень у різних ділянках життєдіяльності народу. Дослідження усного афористичного мовлення дає змогу переконатися: в основі народної моралі лежить релігійна віра, в якій Бог є головною моральною цінністю; українці не мали жодного сумніву в божественному походженні тих моральних вимог, що ними користувалися в щоденному житті. Релігійні переконання й надалі служать моральною опорою для нашого народу. Християнські ідеали, прийняті на віру і розумом, через узагальнення життєвого досвіду, поступово стали

пластом свідомості, культурним надбанням етносу. Погляди учених, які займаються проблемами духовного відродження України, сходяться у тому, що яким важким економічно не було б становище християнської родини, однак, коли в ній панує “дух Божої присутності, коли християнські моральні якості стають основою життя родини, то такій родині не загрожує ніяка небезпека”.

Пункт 2.6.2. “Народне розуміння справедливої Божої кари” присвячений аналізу специфіки відображення традиційного розуміння справедливої Божої кари в українських народних приповідках. Вони яскраво відображають народне розуміння Божої справедливості, засвоєння українцями однієї з правд християнського віровчення про Бога як справедливого Суддю, який за добро винагороджує, а за зло карає. У свідомості народу Бог є не тільки найвищим законодавцем моралі, але й найвищим застерігачем проти недотримання моральних норм, найвищим Суддею за їх порушення. Приповідки, що виражають застереження перед карою Божою, пов’язані з етичними принципами, уявленнями, які регламентують поведінку людини.

Пункт 2.6.3. “Страх Божий в народній свідомості” розкриває народну інтерпретацію стійкого вислову біблійного походження “*страх Божий*”, що давно увійшов у нашу мову і побутує як формула внутрішньої заборони, стримуючого чинника в житті людини. У народній свідомості є поняття Бога, страху і кари є пов’язаними між собою: “*Де страх, там і Бог*”; “*Без кари би й страху не було*”. Богобоязність, зафіксовану у приповідках, як одну з рис народного характеру українці зберігали впродовж віків. Вона є чеснотою, близькою до любові і пошани до Бога-Отця, спонукою дбати про праведність.

Аналіз приповідкового матеріалу у другому розділі засвідчує, що, виникнувши на ґрунті християнського віровчення, життєвої мудрості і моралі, паремії виражають певний світогляд, філософію народу, хоч інколи у формі протилежних за значенням і суперечливих тверджень. Прислів’ям і приказкам не притаманне догматичне питання про істоту Бога, вони не містять згадок про троїчність Бога. У приповідках досліджуваної групи домінує образ Бога як єдиного і неподільного, цілісного. В основі народних уявлень про Бога, відображених у приповідках, лежать послідовні переконання у всесильності Бога та підпорядкованості людини волі Божій, а також судження, що виражають упевненість у доцільності Божої волі й покори цій волі.

Розділ 3. “Релігійно-світоглядні основи повсякденної життєдіяльності українців” складається з п’яти підрозділів.

У підрозділі 3.1. “Надія як релігійна категорія духовності народу” описано та проаналізовано народну інтерпретацію релігійної категорії “надія” на основі приповідок, що функціонували у мовленні українців у їхньому щоденному релігійному житті і виражають почуття та переживання, які відповідають християнським етичним імперативам. Ці стійкі вислови супроводжували емоційні стани віруючої людини, що полягають в її відчутті свого душевного зв’язку з Богом.

Підпункт 3.1.1. “Різновиди надії в народній філософії” присвячений виокремленню та аналізу різновидів надії в народній філософії на прикладі українських паремій: психоемотивного почуття надії як довірливого

очікування, сподівання будь-якого добра в майбутньому, чогось бажаного, поєднане із впевненістю у можливості його здійснення (*“Щастя скоро покидає, а надія ніколи”*; *“Де є життя, там є й надія”*) та релігійної чесноти надії, яка означає насамперед покладання на Бога, терпеливість та витривалість в очікуванні (*“На Господа вся надія або Господь (Бог) — надія наша”*; *“Краще уповати на Бога, чим на свій розум”*).

Пункт 3.1.2. *“Надія на Бога як спосіб позитивного виходу з кризи”* розкриває специфіку відображення в народних пареміях надії на Бога як способу позитивного виходу з кризових ситуацій. Відомо, що питання терпіння, смерті, сенсу життя мають визначальне значення для всього людського буття і викликають занепокоєння й тривогу. Релігійна пропозиція звільняє людину від екзистенційних страхів і сумнівів. Віра, як твердив Й. Мюллер не знімає великої кількості питань, але *“дає нам почуття впевненості, яке робить біль більш терпимим, невдачі більш відносними і дозволяє нам усвідомити наше земне існування як перехідний етап до Вічності”*. Цікавим з цього погляду є народнорозмовне означення поняття смерті як *“дороги до Бога”*. Вислів *“Він на Божій дорозі”* значить готується вмирати, дуже хворіє. Людина є гостем у світі земному, прийшла з невідомого і повертається в невідоме. Смерть викрадає в людини життя, беззмистовність спонукає її шукати мету свого Творця, щоб таким чином знайти власний сенс. За народним віруванням, душа йде з тіла туди, куди їй Бог судить. І досі зворот *“Віддати Богові душу”* побутує у нашому мовленні у значенні *“умерти”*. Про того, хто нікому нічого не винен, кажуть, що *“Він лиш Богові душу винен”*, а побажання *“Нагрів би ти Бог душу”* слід розуміти так: *“щоб упокоїв її в раю”*.

Народна мудрість, закарбована в приповідках, сповнена такого *“духовного реалізму”*, в якому надія реальніша за розпач, віра реальніша за зневіру, а любов реальніша за страх. Так одним із усталених *“побожних бажань”* в народі було *“Боже вас потіш!”*. Людину у якомусь тяжкому нещасті потішали сповненими надії словами *“Ще дасть Бог і тото забути”*.

Пункт 3.1.3. *“Релігійна надія як вираз духовного убозтва й внутрішньої свободи людини”* надає можливість окреслити особливості відображення релігійної надії як виразу духовного убозтва людини та її внутрішньої свободи на прикладі народних паремій. Безпосереднє сприйняття Бога дає людині глибоке відчуття умиротворення і впевненості. Приповідки виражають таку відсутність сумнівів українців у тому, що Бог сам знає, що для кожного є добрим: *“Бачить Бог з неба, що кому треба”*. Ця приповідка за змістом близька до біблійного твердження *“Отець же ваш знає, що вам потрібно”*.

Пареміографічна творчість українців вербалізує їх релігійне убозтво, вони не наважуються просити у Бога щось понад мінімум, покладаючи саме на Нього визначення меж *“хліба насущного”*. Приповідки закарбували в собі збережений завдяки силі віри народу погляд стосовно його надії на будь-яку ситуацію (як щодо себе, так і щодо інших), який дозволяє позитивно, з любов'ю, реагувати на різні життєві обставини.

Пункт 3.1.4. *“Надія як уповання на ласку і милосердя Боже”* виокремлює специфічний вияв в українській народній паремійній творчості надії як

уповання на ласку та милосердя Боже. У традиційних уявленнях, що охоплюються поняттям надії, Бог становить перший і найвищий предмет цього поняття. Виокремлений пласт українського паремійного фольклору, що становить собою тематичну групу “довір’я і надія на Бога”, є, за В. Каспером, вербальною формою вираження народнорелігійної віри в єдиного Бога як всеохоплюючої реакції людини “на первинну “акцію” (actio) одкровення Богом самого себе”, віри потрійного змісту: віри, що Бог є, віри у значенні покладання на Нього, сподівання всього від Господа і довіри до Бога, відданості, прив’язаності до Нього. Визнаючи слабкість і покору перед Богом, носії аналізованих мислеформ впродовж століть сповнювались силою долати власні страхи, сумніви і тривоги, витісняли їх надією.

Підрозділ 3.2. ““Релігійні вокативи” (окличні звороти релігійного змісту) як вияв емоційної культури народу” присвячено аналізу окличних зворотів релігійного змісту, своєрідних “релігійних вокативів” як особливого вияву традиційної емоційної культури українців. В українській культурній традиції, зокрема, у паремійному жанрі усної народної творчості, комплекс “релігійних вокативів” доволі розвинутий. Вигуківі словесні формули закарбували в собі особливості емоційної культури народу, його етнопсихологічного укладу, вироблені у процесі асиміляції ментальних особливостей наших предків і християнського віровчення. Через такі апелятивні звороти, спонтанно використовувані людьми у станах сильного емоційного піднесення, стресу, шоку, для вираження страху, радості, захоплення, подиву та інших переживань, проявляються й релігійні почуття народу. Традиційні “релігійні вокативи” є невід’ємною частиною етнічної мовної культури, складовою великого комплексу вербального релігійного самовияву нації і свідченням високого рівня духовного розвитку українського народу.

Очевидним є те, що індивідуальні й соціолінгвістичні відмінності у вираженні тих чи інших почуттів і думок можуть бути певною мірою наслідком семантичних відмінностей: певні значення можуть більше відповідати експресивним потребам одних осіб чи суспільних груп, ніж інших. Зважаючи на ту важливу роль, яку релігійні вигуки відіграють у щоденній мові, і на їх важливе місце в народній культурі, вони, як один з елементів традиційної української релігійності, вимагають подальших широких емпіричних досліджень, які допоможуть прослідкувати дію релігійного чинника на формацію колективної національної психіки.

У *підрозділі 3.3. “Народна релігійна “філософія вдячності”*” з’ясовано роль християнського віровчення, зокрема особливості його засвоєння й осмислення українцями, розуміння етики християнства. Найбільш часто вживаними є вислови вдячності: “*Слава Богу*” і “*Богу дякувати*”. Словоформи, подібні до українських, наявні у багатьох слов’янських та інших європейських мовах. В народній культурі українців особливий релігійний стан подяки-благословення як “взаємин” між Богом і людиною найвиразніше проявляється у святвечірній час.

У *підрозділі 3.4. “Народне богослов’я людської праці”* розкрито зв’язок українських традиційних уявлень щодо відношення “Бог і людина” із

філософськими підвалинами духовної культури, втіленими у творчості українських мислителів. Відзначається, що народна філософія людської діяльності і праці, закарбована у приказках і прислів'ях, містить світоглядні уявлення, що ґрунтуються на вірі в залежність результатів праці людини від волі Творця, Його сприяння, виражають готовність віддатися під Божий провід, піклування та охорону.

Працьовитість як важлива риса українського національного характеру органічно пов'язана з народнохристиянськими уявленнями про Бога, за якими, Він співпрацює з кожною справою людини, з кожним її словом, думкою і бажанням. Основуючись на аналізі приказок і прислів'їв, можемо стверджувати, що у народній релігійній світоглядній традиції (так само, як і в християнській культурній традиції загалом) раціональна діяльність становить мету і норму всього земного життя людини, економічна діяльність входить у план Божий, вважається позитивно вартісною.

У підрозділі 3.5. *“Уявлення про Бога як основа традиції гостинності українців”* проаналізовано релігійні цінності і норми, основані на уявленнях про Бога, критично осмислено та узагальнено наявний емпіричний матеріал з цієї теми, досліджено характер української релігійності, етнопсихологічний ідеал народу у паремійних поняттях про Бога. Зокрема, зазначається, що народна фразеологія закарбувала в собі широкий комплекс етнічних уявлень, вірувань та обрядовості українців, пов'язаний з традицією гостинності, яка становить собою один із важливих аспектів етнонормативної культури. Аналіз народних приповідок свідчить про те, що в основі традиційної гостинності українців лежать ритуалізовані впродовж віків міфологічні уявлення й християнські моральні цінності.

Через словесні формули, використовувані у ситуації прийому гостей, як і через мову знаків, символів, жестів, міміки, проявляються етнічні стереотипи, тобто погляди народу, його філософія, що визначає особливості національного характеру, моральні принципи, спосіб життя і манеру поведінки. Крім того, приказкові вислови – цінний матеріал для вивчення особливостей народного дотепу й гумору. Приповідки аналізованої тематичної групи є носіями української сміхової культури, у них простежуються різні відтінки народного гумору.

Паремії відображають норми народного етикету, які передбачали дотримання певних церемоніальних дій та урочистого обряду частування гостей у святкові дні чи з нагоди сімейних урочистостей. Приказки, прислів'я, вислови привітань, прощань, подяки, запрошення на гостину, до столу, припрошування до споживання їжі тощо виражають поширені правила прийому гостя, регламентовані умови гостювання, повір'я, особливості світосприйняття, вироблені у процесі асиміляції ментальних особливостей наших предків і християнської науки. Більшості таких словесних формул властивий побажальний характер і релігійний зміст. Пошання пареміографія пов'язана з народними уявленнями, за якими слово передає не лише думку, інформацію, але й певну енергію, добру чи злу.

Значна частина таких стереотипних форм належить до засобів

благозичливого спілкування, якими співрозмовники традиційно засвідчують свою вихованість, уважність, миролюбність, дружню прихильність, делікатність, увічливість. Традиційні форми поведінки та взаємостосунків гостей і господарів є невід'ємною яскравою складовою етнічної культури і свідченням високого рівня морального, духовного розвитку українського народу.

ВИСНОВКИ

1. У дисертації проаналізовано наявний спектр фахової літератури, що дозволив почерпнути вартісний пареміологічний матеріал з усіх історико-етнографічних регіонів України, а також провести паралелі з іноетнічними традиціями (зокрема, поляками та росіянами). Важливим джерелом дослідження також стали власні польові етнографічні матеріали, що я зібрала під час експедицій у 2007–2010 р., які збагатили фактографічну частину роботи. Водночас, мушу констатувати, що дана проблематика до сьогодні, за деякими винятками (праці С. Пилипчука) не була об'єктом наукового дослідження народознавців (на відміну від мовознавців).

2. У результаті дослідження виділено з української приказкової прози стійкі вислови з актуальною (або первісною) релігійною семантикою й опорним поняттям “Бог” та проведено їх аналіз. До найуживаніших в усному мовленні належить вокативне речення *“Боже мій!”*, яке виражає велике захоплення, подив, відчай, розпач та інші емоційні стани. Цей вислів побутує в різних варіантах: *“Боже благий”*; *“Святий Боже”*; *“Боже мій милостивий”*; *“Боже мій єдиний”*; *“Боже мій милий”*; *“Боже правий”*.

3. Паремійна творчість українців представлена як своєрідна усна традиція фіксування атрибутів Бога. Життєві принципи, настанови, переконання, пов'язані з релігійним світовідчуттям, відображають народну інтерпретацію поняття Божої волі і розуміння Божого провидіння. Сформовані на основі християнських гуманістичних традицій, ці поняття є одними із центральних у релігійній світоглядній структурі народу. Відповідно до народного світогляду, Бог є тим, від кого все залежить, і без волі якого нічого не може відбутися. У народній мудрості закарбувалось розуміння Бога як найвищого принципу існування й життя Всесвіту: *“Над Богом нема нікого”*; *“Нема в світі над Бога”*.

4. Висвітлено та з'ясовано народні інтерпретації таких концептів як *“Бог-Творець”*, *“-Вседержитель”*, *“-законодавець моралі”*, *“-найвищий Суддя”*, *“-абсолютне добро і милосердя”*, *“Божя воля”*, *“надія”*, *“Божий дар”*, *“страх Божий”*, *“кара Божя”*. Відповідно до паремійної картини світу, людина бачить над собою абсолютне у вищому бутті, тобто Бога-Вседержителя: *“Є пан над панами”*, *“Всі ми під Богом”*, *“Всі ми під одним Богом ходимо”*, *“Кождий під Богом ходит”*, *“Бог всьо в руках тримає”*. У сприйнятті народу увесь світ постає як Божя власність: *“Усе Божеє, тільки гріхи наші”* або *“То всьо Боже, не наше”*. Однією з характерних рис Бога є Його всюдисутність: *“Од Бога ніде не сховається”*, *“Бог знайде, хоч и в печі замуруйся... хоч и під піччю”*, *“Од*

людей сховається, а од Бога ні”, “Від Бога хоч і тікай, а він зловить”, “перед Богом нічого не втайш”. Одним з ідеалів української духовності є надія на вічне життя у Господі, у традиційних уявленнях, що охоплюються поняттям надії, Бог становить перший і найвищий предмет цього поняття.

Приказковий матеріал яскраво відображає народне розуміння Божої справедливості, засвоєння українцями однієї з правд християнського віровчення про Бога як справедливого Суддю, який за добро винагороджує, а за зло карає. У свідомості народу Бог є не тільки найвищим законодавцем моралі, а й найвищим застерігачем проти недотримання моральних норм, найвищим Суддею за їх порушення. Приповідки, що виражають застереження перед карою Божою, пов’язані з етичними принципами, уявленнями, які регламентують поведінку людини.

5. З’ясовано функціональний аспект поняття та ідеї Бога в українській світоглядній традиції. У численних афоризмах, ідіомах, прислів’ях, що виступають мовними оберегами здорового побуту, етичних норм поведінки, моральних устоїв побуту, виявляє себе внесена християнством віра в існування Бога як безмірно вищого розуму і сили, що визначають долю і вчинки всіх людей: “Бог знає, що робить”, “Божих сил не можна вгадати”, “Знає Бог із неба, що кому треба”. Згідно з паремійною картиною світу, народ у всьому бачить батьківське піклування Бога про людей: “Якби не Бог – хто б нам поміг!”, “Як Бог pomoже, то все буде гоже”, “Кому Бог pomoже, то все переможе”.

6. Простежено народні світоглядні трансформації християнського поняття Бога. У стереотипних висловах вимальовується народне поняття про Бога як творця, промислителя і вседержителя світу. Народна мудрість яскраво відображає моральні елементи в уявленні про Бога і мислення про Нього в категоріях Особи, що відповідає суті християнського світогляду. У народній релігійній свідомості Бог постає таким, яке ставлення Його до людини і до світу в цілому. Уявлення про Бога визначали народне розуміння системи світобудови, сенсу життя, морально-етичні норми, вони лежали в основі всієї людської діяльності. У свідомості народу поняття необмеженої і неминучої Божої волі пов’язане з поняттям Божої влади і сили: “Божя воля, Божя власть!”, “Божя воля, Божя сила!”, “Що Бог хоче, те й зробить”, “Божя власть, – що хоче, те й дасть”.

7. Досліджено синкретичний характер народних уявлень про Бога. Аналіз приповідкового матеріалу, пов’язаного з темою Бога і віри в українських пареміографічних збірках, свідчить, що, виникнувши на ґрунті християнського віровчення, життєвої мудрості і моралі, паремії виражають певний світогляд, філософію народу, хоч інколи у формі протилежних за значенням і суперечливих тверджень. Прислів’ям і приказкам не притаманне догматичне питання про істоту Бога, вони не містять згадок про троїчність Бога. У приповідках досліджуваної групи домінує образ Бога як єдиного і неподільного, цілісного. В основі народних уявлень про Бога, відображених у приповідках, лежать послідовні переконання у всесильності Бога та

підпорядкованості людини волі Божій, а також судження, що виражають упевненість у доцільності Божої волі й покори цій волі.

8. З'ясовано особливості засвоєння й осмислення українцями християнського вчення, розуміння етики християнства. Аналіз народних моральних сентенцій засвідчує, що в основі моделі народної моралі лежить абсолютне добро – поняття християнського Бога і дані ним закони й чесноти, які утверджують гідність особи в її моральному житті. У приказках і прислів'ях виражено народне розуміння християнських чеснот: *“Не зрадь нікого, Бог ти не скарає”*, *“Праведного (справедливого) чоловіка й Бог оправда”*, *“Щирому й Бог помагає”*, *“Хто любить спокій, той служить Богу”*; застерігають: *“Сирітським добром не доробишся”*. Побутує народний афоризм, що за змістом відповідає одразу двом заповідям Декалогу: *“Шануй батька та Бога – буде тобі всюди дорога”*, *“Шануй батька й неньку – буде тобі скрізь гладенько”*.

9. Здійснена наукова характеристика релігійних цінностей і норм, оснований на уявленнях про Бога, критично осмислені та узагальнені наявні емпіричні матеріали з цієї теми. Світоглядні уявлення народу є філософією його життя, якому віра в Бога надає вищого змісту, цінності й мети. У приказках закарбовано переконання народу в тому, що прощення гріхів можна отримати лише від Бога: *“Чоловік може грішити, а тільки Бог може простити”*.

10. Досліджено характер української релігійності, етнопсихологічний ідеал народу у паремійних поняттях про Бога. Аналіз народного афористичного мовлення дає змогу зробити висновки щодо уявлень українців про Бога як особу та Його риси, властивості, атрибути. У релігійному світогляді народу Бог постає як безумовно розумна і вільна особа, яка завжди і повністю володіє своїми досконалостями, з повним знанням і незалежною волею, вільна від зовнішньої необхідності, тобто є досконалою особою. Таке розуміння Бога в основному відповідає образу Бога в Біблії.

11. Розкрито життєву філософію українців, відображену у приповідках аналізованої тематичної групи; з'ясовані особливості проявів релігійних уявлень у різних ділянках життєдіяльності народу. У народі розуміли, що результати людської праці залежать не тільки від старань самої людини – *“Всьо надармо, як Бог не ласкав”*, – стверджували українці.

12. Прослідковано зв'язок українських традиційних уявлень щодо відношення “Бог і людина” із філософськими підвалинами духовної культури, втіленими у творчості українських мислителів. Вивчення семантичного наповнення поняття про Бога (у Його зв'язку з людиною), особливостей творення і функціонування цього поняття у народній творчості – одна з важливих складових його пізнання у світоглядній традиції нації, а також один із шляхів до розуміння явища народного християнства. Народне богослов'я, закарбоване у приповідках, становить важливу складову традиційного світогляду українців; догматичне богослов'я, втілене в канонічному (церковному) розумінні ідеї Бога, зазнало певних змін, трансформацій у народному осмисленні, а також філософській інтерпретації Г. Сковороди, творчості Т. Шевченка, І. Франка, У. Самчука, Б. Лепкого та ін.

13. Досліджений пласт приказкової прози дозволив констатувати, що у ньому зафіксована висока культура мислення і мови, життєва філософія українців, а також виразно проявився внутрішній, інтроверсійний характер української релігійності. В основі народного релігійного світорозуміння, відображеного у пареміях, є уявлення про те, що людина не живе для себе; визнання того, що людина створена Богом для чогось, для Когось, для мети, що існує поза людиною, і яка вказана людині самим Богом. Основним знанням про людину в охопленому у цій праці великому пласті народних приповідок є правда про спрямування людини на Безкінечність.

14. Народна філософія, закарбована в аналізованих приказках і прислів'ях, дозволяє стверджувати, що ідея Бога впродовж віків виводила український люд із рутини повсякдення, нікчемного існування, приземлених, а часто й нищих бажань до найвищого ідеалу добра і справедливості. Вона ставила вірян перед обличчям Всемогутнього, від погляду якого не ховається ніщо таємне. Важливим чинником морального світу релігійної людини був страх перед посмертною карою за приховані і неприховані прогрішення.

15. Ідея Бога як стрижень релігійної свідомості століттями існувала й підтримувала українців у кризові періоди життя етносу. В історії нації ця ідея служила й продовжує служити символом стабільності, справедливості й захисту для значної частини нашої людності. Українські традиційні уявлення щодо відношення “Бог і людина” органічно пов'язані із філософськими підвалинами духовної культури, втіленими у творчості українських мислителів, а також із загальноєвропейськими та світовими тенденціями.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових наукових виданнях:

1. Тарасюк І. Народне богослов'я в українських приказках і прислів'ях (Поняття та ідея Бога в народній мудрості). *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2004. № 5–6. С. 670–682.

2. Тарасюк І. Народнорелігійні основи традиції української гостинності: на матеріалі паремій. *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2010. № 5–6. С. 543–554.

3. Тарасюк І. Народне богослов'я людської діяльності і праці в українських приказках і прислів'ях. *Pomiedzy: Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*. Wrocław, 2015. № 1. С. 149–164.

4. Тарасюк І. Народнорелігійна “філософія вдячності” в українських приповідках. *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2015. № 1–2. С. 58–69.

5. Тарасюк І. “Релігійні вокативи” (окличні звороти релігійного змісту) як вияв емоційної культури народу. *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. № 3. С. 541–554.

6. Тарасюк І. Народні уявлення про смерть у світоглядній традиції українців Покуття: на матеріалі творів Василя Стефаника та Леся Мартовича. *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2020. № 2. С. 378–384.

Публікації, що додатково відображають результати дослідження:

7. Тарасюк І. Концепт надії в українській народнорелігійній духовності: на матеріалі паремій. *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2012. № 6. С. 1027–1042.
8. Тарасюк І. Народнорелігійні уявлення про Божу волю і провидіння в українських пареміях. *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2013. № 6. С. 951–968.
9. Тарасюк І. П. Українська фразеологія як предмет дослідження релігійного світогляду народу. *Вісник кафедр гуманітарних наук*. Львів: ЛДСГІ, 1995. Вип. 1. С. 140–146.
10. Тарасюк І. П. Словесні формули звертання до Бога як вияв емоційної культури народу. *Вісник Львівського державного аграрного університету: гуманітарні науки*. Львів, 1996. № 2. С. 119–124.
11. Тарасюк І. Народна мудрість про християнську любов як ґрунт життя і творчості. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Львів: Логос, 2006. Кн. II. С. 248–253.
12. Тарасюк І. Християнські цінності в родинному житті українців: на матеріалі народних паремій. *Праці НТШ*. Косів, 2006. Т. 2: Краєзнавство. С. 316–322.
13. Тарасюк І. Євангельська етика в релігійному світогляді українців: на основі аналізу народних паремій. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Львів: Логос, 2007. Кн. I. С. 855–860.
14. Тарасюк І. Поняття страху Божого у світоглядній традиції українців: на основі аналізу народних паремій. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Львів: Логос, 2009. Кн. II. С. 251–257.

АНОТАЦІЯ

Тарасюк І. П. Бог і людина у світоглядній традиції українців (на матеріалі народних паремій). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.05 “Етнологія”. – Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України, Львів, 2021.

У дисертації представлено паремійну творчість українців як своєрідну усну традицію фіксування атрибутів Бога, досліджено дію релігійного чинника на світосприйняття і життєву філософію народу, його моральні засади, а також особливості засвоєння ним християнського вчення, розуміння етики християнства. Розглянуто великий пласт приповідок, що належать до вербальної форми народної побожності і виражають погляди та уявлення, ґрунтовані на вірі в залежність життя людини й результатів її праці від волі Творця, Його милосердя, готовність віддатися під промисел, опіку і захист Всевишнього.

Ключові слова: народний світогляд, релігійна свідомість, народні уявлення, народна мудрість, цінності, народна філософія, традиція, духовність.

приповідки, паремії, приказки, прислів'я, релігійні вокативи, християнське вчення, християнська мораль, Бог, релігійна надія, “філософія вдячності”.

АННОТАЦИЯ

Тарасюк И. П. Бог и человек в мировоззренческой традиции украинцев (на материале народных паремий). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (доктора философии) по специальности 07.00.05 “Этнология”. – Институт украиноведения им. И. Крипьякевича НАН Украины, Институт народоведения НАН Украины, Львов, 2021.

В диссертации представлено паремийное творчество украинцев как своеобразную устную традицию фиксирования атрибутов Бога, исследовано действие религиозного фактора на мировосприятие и жизненную философию народа, его моральные принципы, а также особенности усвоения им христианского учения, понимание этики христианства. Рассмотрены большой пласт поговорок, относящихся к вербальной форме народной набожности и которые выражают взгляды и представления, основанные на вере в зависимость жизни человека и результатов его труда от воли Творца, Его милосердия, готовность отдаться под промысел, опеку и защиту Всевышнего.

Ключевые слова: народное мировоззрение, религиозное сознание, народные представления, народная мудрость, ценности, народная философия, традиция, духовность. присказки, паремии, поговорки, пословицы, религиозные вокативы, христианское учение, христианская мораль, Бог, религиозная надежда, “философия благодарности”.

SUMMARY

Tarasyuk I. P. God and man in the worldview tradition of Ukrainians (based on folk paremias). – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree of Historical Sciences (Doctor of Philosophy, PhD) in Specialty 07.00.05 “Ethnology”. – Ivan Krypnyakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine, Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine, Lviv, 2021.

The dissertation presents the paremic work of Ukrainians as a kind of oral tradition of fixing the attributes of God, investigates the effect of religious factors on the worldview and philosophy of life of the people, its moral principles, as well as the peculiarities of their Christian teaching, understanding of Christian ethics. A large layer of proverbs related to the verbal form of folk piety and expressing views and ideas based on the belief in the dependence of human life and the results of his work on the will of the Creator, His mercy, willingness to surrender to the care, protection and protection of the Almighty.

Key words: folk worldview, religious consciousness, folk ideas, folk wisdom, value, folk philosophy, tradition, spirituality, paremias, proverbs, communication, religious vocatives, Christian teaching, Christian morality, God, religious hope, “philosophy of gratitude”.

Підписано до друку 12.04.2021.
Формат 60х90 1/16. Папір офсетний.
Умовн. друк. арк. 0,9.
Шрифт: Times New Roman
Наклад 100 прим. Зам. № 24

Друк ПП “Ощипок М. М.”
Адреса: м. Львів, вул. С. Бандери, 45
№ свід.: 0670155
Тел./факс: (032) 238-74-60
e-mail: ommzmik@ukr.net